

UGLJEŠA DANILOVIĆ

O knjizi Svetozara Vukmanovića „Revolucija koja teče“

U izdanju »Komunista« izašla je 1971. godine iz štampe prva knjiga memoarskog karaktera Svetozara Vukmanovića »Revolucija koja teče«, u kojoj se govori, pored ostalog, i o razvitku ustanka i revoluciji u Bosni i Hercegovini. Pročitavši knjigu, osjetio sam potrebu da o njoj iznesem svoje mišljenje.

Pisanje sjećanja iz rata i revolucije smatram našom dužnošću i obavezom, da bi se i na taj način sačuvala uspomene na događaje, ljude i njihova djela. Ovo pisanje utoliko je potrebnije jer je poznato da u uslovima partizanskog rata mnogi događaji nisu bili pismeno zabilježeni; mnoge ocjene i odluke donošene su i saopštavane usmenim putem; partizanska arhiva bila je često izložena propadanju. Rekonstrukciji zbivanja, koja nisu zabilježena, mogu doprinijeti oni koji su donosili odluke ili oni kojima su one usmeno bile saopštavane. Danas su našim i stranim naučnicima, u širem opsegu, pristupačne neprijateljske arhive, što će doprinijeti potpunijem sagledavanju nekih činjenica, no, neprijateljski dokumenti, uz odsustvo naših, mogu dovesti i do pogrešnih i jednostranih zaključaka. Netačnih ili zlonamjernih interpretacija događaja iz naše NOB-e, koji se baziraju na neprijateljskim dokumentima, već ima u domaćoj i stranoj istoriografiji. Zbog svega toga i mi sami, učesnici rata, treba da učinimo više da bi naša prošlost bila što potpunije prikazana. Nije riječ o tome da se mi namećemo kao istoričari, niti da budemo ocjenjivači vlastitih djela i postupaka, nego da doprinesemo da istina o događajima bude potpunija.

Razumije se da naši tekstovi i ne mogu biti naučne studije niti istorija. To su samo uspomene i razmišljanja o onome što se davno zbivalo. Naši tekstovi neće predstavljati ni istorijske dokumente, ali će, valjda, moći da

posluže kao istorijska građa. Zato se moramo truditi da naša predstava tadašnjih događaja bude što realnija i potpunija. Mi se ne možemo u svemu osloboditi subjektivnih pristupa i zato ne treba tražiti da svaka činjenica i detalj budu apsolutno tačni. No, subjektivna crta ne mora biti nešto posebno negativno, ona može biti i korisna jer govori o nama samima, a to, sigurno, čini takođe nekakav elemenat istorijske istine. U našim tekstovima biće različitih viđenja istih događaja, pa iz toga i različitih ocjena. Ali, mislim, da i ove različitosti moraju imati svoje granice. Ako su naše ocjene dijametralno suprotne, onda u tome slučaju neko grubo narušava istinu. Ako je neko bio na odgovornijem mjestu u toku rata i revolucije, onda se od njega traži i veća odgovornost u pisanju.

Kada događaje opisujemo po sjećanju, mi se moramo truditi da opišemo vrijeme i uslove pod kojima su se zbivali. Postupke ljudi moramo cijeniti prema našim tadašnjim saznanjima i mogućnostima. Ako je riječ o stavovima i odlukama koje su se poslije pokazale pogrešnim ili nerealnim, treba ukazati na uzroke koji su do takvih odluka doveli. Ne smijemo stvari ostavljati nedorečene, niti davati povoda sumnji u motive i pobude ljudi. Posebno moramo biti pažljivi kada pišemo o drugovima koji su mrtvi, jer nas oni ne mogu demantovati, ispraviti ili dopuniti.

Kako će neko pisati svoje memoare, to je stvar njegovih sposobnosti, znanja i ličnih kvaliteta. Niko nema pravo da to pisanje podvrgava kontroli i cenzuri — osim, ukoliko su u pitanju neprijateljske namjere. Svako je lično odgovoran za ono što je napisao. Međutim, ako smo pripadnici istog pokreta, ako stojimo na istim idejnim pozicijama, ako nam je, prije svega, stalo do objektivne istine, onda bi bilo normalno, potrebno, pa i neophodno, da među nama i u pisanju bude više međusobnog kontakta i saradnje. Ovo utoliko prije, ako pišemo o zajedničkom radu, ili na bazi vlastitog sjećanja, a posebno, ako među nama ima spornih mišljenja o događajima o kojima pišemo. Međusobne konsultacije ne moraju ići na štetu slobode pisanja, ne moraju da povlače odstupanje od svojih stanovišta, ako smo ubijeđeni da su ona ispravna. Niko nema pravo da traži od nas da iz ličnih obzira ili nečije uvredljivosti ne kažemo punu istinu. Sve se ovo samo po sebi razumije. Riječ je samo o tome, da je korisno da međusobno porazgovaramo, da svoja sjećanja osvježimo i sudove provjerimo, da bi bili sigurniji u ono što ćemo na hartiju staviti.

Memoarska literatura bavi se ne izmišljenim, nego konkretnim ljudima i događajima, pa zato, neće biti suvišno da se ponešto i više puta provjeri. Možda će među nama, i poslije svih razgovora, ostati i dalje krupnije razlike, ali onda niko nema pravo da se ljuti što će se povodom toga izraziti i suprotna stanovišta ili kritika napisanog. Javno napisana riječ traži i javni odgovor. Pri tome mi ne smijemo sebi dozvoliti da se međusobno vrijeđamo i diskvalifikujemo jer to ne doliči ozbiljnim ljudima, a posebno komunistima.

Sve ovo do sada rekao sam radi toga da bi se vidjela pozicija sa koje polazim kada čitam ratne uspomene mojih ratnih drugova. S toga stanovišta gledam i na memoare Svetozara Vukmanovića. Nisam istoričar, ni književni kritičar i zato ne pretendujem da dajem neku cjelovitu ocjenu u smislu istorijske ili književne vrijednosti djela, ali, kao svjedok ili učesnik

nekih zbivanja koje Vukmanović opisuje, mislim da imam pravo i dužnost da kažem ono što mi se u knjizi ne sviđa. Govoriću o tome jasno i otvoreno, bez ikakvih zadnjih namjera i pobuda.

Drug Vukmanović je u Bosnu došao u julu 1941. godine kao delegat CK KPJ, sa zadatkom da pomogne*) partijskom rukovodstvu Bosne i Hercegovine u pripremi i dizanju ustanka. Poslije savjetovanja u Stolicama, on se nalazi na dužnosti komandanta Glavnog štaba partizanskih odreda Bosne i Hercegovine. Nalazio se, dakle, na takvom mjestu na kojem su se donosile najvažnije vojne i političke odluke u to vrijeme, na kojem su se sticali podaci i informacije o svim bitnim činjenicama. On kaže za sebe da ima veoma dobro pamćenje, a osim toga na raspolaganju mu je stajala sva istorijska građa i dokumentacija. Imajući sve ovo u vidu, moglo se očekivati da će on u svome djelu dati, prije svega, jedan širi i dublji prikaz tadašnje situacije, kritički i samokritički osvrt na ljude i događaje, da će, možda, pokušati da dâ i neke dopune o objašnjavanju zbivanja u tim prelomnim danima naše istorije. Imalo je i ima o čemu da se piše iz tih dana. Nabrojaću samo najvažnije: o pripremama Partije za ustanak, o otpočinjanju oružanih borbi i prvim borbenim iskustvima, o organizovanju i djelovanju partizanske vojske, djelovanju Partije u masama, političkom raspoloženju, sukobima i protivrječnostima u masama i sl. Istina, o svemu ovome govori se u ovoj knjizi, ali je to, po mom mišljenju, dato veoma šturo pa i površno. Ja u knjizi ne vidim ni pokušaja jedne dublje analize uslova pod kojima se ustanak odvijao i onih izrazitih specifičnosti koje su ga u Bosni i Hercegovini pratile. Pri ovome treba imati na umu da je knjiga pisana 30 godina poslije samih događaja, dakle, sa dovoljno istorijske distance, što nam olakšava da događaje potpunije i dublje shvatimo. Imam utisak da se ova knjiga više bavi raznim ličnim zgodama i nezgodama samog pisca nego onim što njen naslov navješćuje: »Revolucija koja teče«. Možda je ovakvo pisanje sa literarne strane bilo privlačnije, za pisca interesantnije, ali to ne umanjuje njegovu odgovornost ako je o toku revolucije, o bitnim istorijskim zbivanjima dao pogrešnu ili manjkavu sliku i prikaz.

Istina je, čovjek nema pravo da se ljuti na pisca zato što on ne piše onako kako se njemu, kao čitaocu, sviđa. Ali, kada se piše o političkim zbivanjima u 1941. godini u Bosni i Hercegovini, onda se ne smije zaboraviti da je baš Bosna i Hercegovina, u ovom vremenu, obilovala mnogim krupnim problemima i protivrječnostima, koje će se odraziti kako u pokretanju oružane borbe tako i u njenom razvitku. Ovdje se 1941. godine splelo klupko složenih i teških pitanja, sudbonskih čak za budućnost ove zemlje i naroda: međunacionalni odnosi su se zaoštrili i do kraja komplikovali, sve konzervativne i reakcionarne snage, podstaknute i predvođene fašističkim elementima, stupile su u akciju, zatrovani šovinistički elementi iz redova sva tri naroda Bosne i Hercegovine oštrili su zube i mislili da je došlo njihovo vrijeme, vrijeme odmazde i obračuna na šovinističkoj osnovi. Nadvila se ozbiljna prijetnja međusobnog pokolja i bratoubilačkog rata. Javno se propagirala

*) Podvlačim da »pomogne« a ne da rukovodi ustankom.

ustaška politika istrebljenja Srba, kako bi se Bosna i Hercegovina učinila čisto hrvatskom. Srpski šovinisti su širili otvorenu mržnju prema Hrvatima i Muslimanima, optužujući ih da su oni krivi za kapitulaciju jugoslovenske države. Počeli su masovni progoni Srba, pokrštavanje, iseljavanje i pokolji. Četnici će, ubrzo poslije toga, povesti istu zločinačku politiku istrebljenja Hrvata i Muslimana. U masama je zavladao opšta nesigurnost i strah za budućnost. U Bosni i Hercegovini, kao pečurke poslije kiše, počele su da niču razne vojne formacije: domobrani, ustaše, razne milicije i četnici. Sve te formacije su manje ili više vezane za okupatora, one se među sobom glože i sukobljavaju, ali su jedinstvene u borbi protiv NOP-a. U masama su oživljavala stara opterećenja iz prošlosti. Nikle su nove iluzije i obmane. U čitavome tome užasu i košmaru nije bilo lako naći pravi izlaz iz krize — izlaz koji će masama biti razumljiv i prihvatljiv.

Bosna i Hercegovina je bila privredno nerazvijena seljačka zemlja. Vijekovima opterećena ropstvom, siromaštvom i neprosvijećenošću. Radnička klasa bila je mlada i malobrojna i najvećim dijelom poluseljačka. Partijska organizacija bila je takođe mlada i malobrojna, a našla se pred svojim najvećim istorijskim zadatkom da provodi u život ideje revolucije koje je nosila. Ona se borila sa velikim teškoćama da časno izvrši tu svoju istorijsku misiju. Partija je imala slabosti i grešaka, ali je njen osnovni kurs bio ispravan, revolucionaran, dosljedan i odlučan. Bilo je i neuspjeha i poraza, ali su to bili samo privremeni neuspjesi. Partija se već od prvih dana ustanka čvrsto ukorijenila u masama i tu je nisu mogli likvidirati ni privremeni teški vojnički porazi (kao oni u Hercegovini i istočnoj Bosni u 1942. godini). Pisac koji opisuje Bosnu i Hercegovinu toga vremena mora, pored ostalog, stalno imati na umu da je ustanak u Bosni i Hercegovini pored svih svojih privremenih oseka i kriza ostao kontinuiran i trajao neprekidno do pobjede. Objašnjenje toga osebujnog razvitka treba tražiti prije svega u revolucionarnim procesima koji su se odigrali u samim masama, a ne samo u našim pametnim ili glupim odlukama i postupcima. Mislim da prikaz i objašnjenje koje prezentira Vukmanović ne daje odgovora na ova pitanja.

No, izgleda, da nije riječ samo o načinu pisanja. Ima nešto drugo što čovjeka podstiče na razmišljanje kroz čitav tekst ove knjige. To je mjesto i uloga koju pisac daje samom sebi i njegovo gledanje na ljude s kojima je radio i saradivao. Drug Vukmanović sebe stavlja u centar svakog događaja. On na jednom mjestu, u knjizi ili povodom knjige, kaže da »nije štedio ni sebe ni druge«, tj. da je bio do kraja otvoren, kritičan i samokritičan. Međutim, tekst knjige drugo govori. Drug Vukmanović neprekidno citira sebe i dokazuje kako je on uvijek bio u pravu ako govori o svojim greškama, onda se to svodi na to da je griješio u tome što nije bio dovoljno »uporan« da svoja pravilna stanovišta nametne i drugima. Drugi su griješili u procjeni situacije, ispoljavali crte nedosljednosti i oportunitizma, nisu sagledali perspektivu i sl., a on je uvijek bio tu da stvari ispravi, uputi i sl. Čak, ako bi se Vukmanović i odlikovao izvanrednim i nedostižnim ličnim kvalitetom, nerazumljivo bi bilo da tako o sebi i drugima piše. Izgleda mi da crte subjektivizma i egocentričnosti opterećuju ne samo njegovo pisanje danas nego se one osjećaju i u njegovim izvještajima iz 1941. godine. Ne govorim ovo iz pakosti ili lične zavisti nego zato što mi to veoma smeta u ovoj knjizi. Ja

moram reći da smo svi mi, koji smo radili sa njim u to vrijeme, zapažali tu crtu, ali izgleda nismo imali pravu predstavu o svemu tome, jer su ratni događaji odvlačili našu pažnju od svih ličnih procjenjivanja i ocjenjivanja, a donekle smo to tumačili ratnim uslovima i potrebama. Sada kada se sve to na izvjestan način ponavlja i potencira u knjizi koju je napisao, čovjek na to mora da reaguje i da stvari nazove pravim imenom. Sve ove svoje tvrdnje o knjizi pokušaću da ilustrujem određenim primjerima.

Memoare Svetozara Vukmanovića pročitao sam odmah čim su izašli iz štampe. Svoj sud o njima već sam tada stvorio, ali nisam žurio da to odmah i napišem. Čekao sam da se moj utisak staloži i prvo reagovanje ohladi. Osim toga, sama atmosfera, stvorena pojavom knjige, nije mi se činila povoljnom za miran i odmjeran razgovor. Polemika preko štampe dobijala je elemente senzacionalizma, a malograđani su je zloupotrebljavali za vlastito izivljavanje. Ono što je za mene bilo bitno i osnovno, to je da se utvrdi istina, da se ispravi i koriguje ono što mi se čini netačnim.

Ovaj prikaz uputio sam Institutu za istoriju zato što vjerujem da će se knjigom druga Vukmanovića baviti prije svih istoričari, pa neka čuju tim povodom i mišljenje jednog od učesnika događaja o kojima knjiga govori.

Možda nije potrebno da posebno ističem da se sa drugom Vukmanovićem poznajem još iz studentskih dana. S njim sam bio neposredno vezan u radu kroz čitavo vrijeme njegovog boravka u Bosni i Hercegovini u 1941. godini. Nismo imali nikakvih međusobnih sporova i sukoba kako u toku rata, tako ni poslije. Nisam u sebi ponio kao opterećenje bilo šta manjkavo iz zajedničkog rada sa njim i sa ostalim drugovima. Kao član Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za BiH bio sam, manje-više, upoznat sa svim važnijim odlukama koje su se u to vrijeme donosile. Inam određeno mišljenje o našem tadašnjem radu, i želim da o stvarima govorim otvoreno. U svojim stavovima nikad se nisam rukovodio ličnim simpatijama ili antipatijama, pa se to odnosi i na knjigu, druga Vukmanovića. Ne želim da svoje mišljenje ikome naturam, da ličnost pisca ma čim povrijedim, niti potcjenjujem ono što je on kao ličnost u revoluciji doprimio.

Dio teksta o Bosni i Hercegovini drug Vukmanović počinje opisom svojih zgoda i nezgoda oko dobijanja legitimacije i svoga putovanja u Sarajevo, a zatim daje kratak prikaz sjednice PK KPJ za BiH od 13. jula 1941. godine. Prikaz ove sjednice je karakterističan i on nagovještava određeni odnos, »kritički ton« Vukmanovića prema svemu što se do tada, a i poslije, u Bosni i Hercegovini radilo i događalo. On sam kaže da rekonstrukciju te sjednice čini po sjećanju, jer tu nije vođen nikakav zapisnik ni zabilješka. Očevidno se pri ovome služio i svojim prvim izvještajem drugu Titu. Ja o toj sjednici takođe mogu govoriti samo po sjećanju. No, bez ozbira na to, hoću odmah da istaknem da se na prikaz druga Vukmanovića može staviti niz prigovora.

Prvo, ne bih se složio sa njegovim priznakom tadašnje političke situacije kao i sa nekim ocjenama: »*Srpske seljačke mase su u većini bile pod uticajem zemljoradničke partije.*...») ... Neće biti teško mobilisati srpsko stanovništvo, ali biće teško da se spriječi međusobna borba... Nije dovoljno spriječiti bratoubilačku borbu... To je tek preduslov da se muslimansko i hrvatsko stanovništvo uključe u borbu. Naš cilj mora biti ovo drugo... Ako bi nam pošlo za rukom da bar u prvo vrijeme *neutrališemo hrvatsko i muslimansko stanovništvo* to bi bio naš veliki uspjeh. Onda bismo mogli računati da ćemo vremenom uspjeti da ga privučemo sasvim na našu stranu... Da bismo uspjeli u borbi, nužno je da idemo *na najširu mobilizaciju, u prvom redu srpskog stanovništva*. Treba prihvatiti svakog ko se izjašnjava za borbu protiv okupatora i ustaša, ali i onemogućiti one snage koje hoće da izazovu bratoubilački rat... Ako želimo da muslimansko i hrvatsko stanovništvo pređe na našu stranu u bližoj ili daljoj perspektivi, partizanski odredi moraju *izbjegavati napade na muslimanska i hrvatska sela*. Čak ne bi trebalo da traže hranu ni odjeću iz tih sela. *Sav teret borbe u prvo vrijeme treba da padne na leđa srpskih seljaka*. Muslimanskim i hrvatskim selima moramo garantovati potpunu bezbjednost. *Kada to obezbijedimo onda ćemo pozivati Muslimane i Hrvate u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša.*...« (Revolucija koja teče, knj. I, str. 192, 193 i 194).

Mislim da procjena Pokrajinskog komiteta nije mogla biti ovakva. Niko od nas, npr., nije mogao iznijeti takvu tvrdnju o Zemljoradničkoj partiji, kada se zna da je ona imala jačeg uticaja na srpsko stanovništvo samo u određenim reonima Bosne i Hercegovine. Tačno je da je postojala opasnost od bratoubilačkog klanja, ali ona se nije mogla izbjeći nikakvom »neutralizacijom« Muslimana i Hrvata. Ovo tim prije jer se neutralisati može samo protivnik, a ne narodi koji treba da uđu u zajedničku narodnooslobodilačku borbu i revoluciju. Takva orijentacija u početku ustanka bila bi ne samo sektaška nego i veoma opasna. Ona bi praktično značila da mi dižemo ne opštenarodni, nego nekakav srpski ustanak. Suvišno je i isticati da bi to pogodovalo onim snagama koje su bile protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Pa i onda kada su narodnooslobodilački partizanski odredi u Bosni i Hercegovini bili sastavljeni pretežno od srpskog stanovništva, mi s tim nismo bili zadovoljni, jer smo znali da uspjeh borbe protiv okupatora i izvođenje socijalističke revolucije zavisi od zajedničke borbe i žrtava svih naroda Bosne i Hercegovine.

Mislim da ne odgovara istini ni interpretacija druga Vukmanovića u vezi sa događajima u Hercegovini. On kaže kako je pitao prisutne članove Pokrajinskog komiteta:

— Kakva su iskustva u tom pogledu iz borbe koje se vode u Hercegovini?

— Nijesmo uspjeli da doznamo — odgovorio je Isa.

— Zna li bar da li se borbe dalje vode na tom terenu? — insistirao sam.

— Ne, ni to ne znamo — priznao je Isa.

1) Sva podvlačenja u tekstu, autorova

— To je neshvatljivo! — nijesam se mogao uzdržati. — Borbe se vode na velikom dijelu teritorije, a vi ne znate ni šta se dešava! To je dužno...« (str. 193, III pasus).

Kada mu je, navodno, Iso odgovorio da smo slali tri druga koja nisu uspjela da se probiju do ustanika, on odgovara:

— Ne mogu a da ne posumnjam u kvalitet tih komunista — opet sam oštro reagovao. — Kako nijesu uspjeli da se probiju... to je običan kukavičluk. Da su ozbiljno pokušali da se probiju, morali bi uspjeti... ili bi bili uhapšeni, pa možda i ubijeni...« (str. 193).

Šta smo sve na sastanku govorili mi, a šta je govorio Vukmanović, teško je danas utvrditi. Ovo tim prije jer nema pisanih dokumenata. Takođe nemam namjeru da šire govorim o tome šta smo mi tada sve preduzimali u vezi sa događajima u Hercegovini, ali je valjda jasno da nismo sjedili skrštenih ruku. Tačno je da je naš uvid u te događaje bio nedovoljan i nepotpun. Veze sa ustaničkim područjima teško su se uspostavljale, jer je područje ustanka bilo vojnički blokirano i odsječeno od Mostara. Međutim, Pokrajinski komitet je činio napore da stekne uvid i da se uključi u tok događaja. Izdao je proglas, slao svoje članove u Mostar i sl. Oblasni komitet u Mostaru je takođe preuzeo mjere da se nađe na čelu događaja. Na teren je upućen Miro Popara, član Oblasnog komiteta, koji je uspio da se probije i dođe među ustanike. Činjeni su pokušaji da i drugi drugovi pođu na teren. Na političkom planu raskrinkavana je ustaška propaganda da se radi o četničkom i velikosrpskom ustanku. Partija je tumačila ustanak kao logičan otpor naroda na ustaški teror, što je u suštini i bio. O svemu ovome drug Vukmanović nije pisao.

Kada daje ocjenu stanja i kvaliteta partijske organizacije u Bosni i Hercegovini, Vukmanović piše:

»Ti kratki i dosta šturi podaci poražavajuće su djelovali na mene. Za trenutak sam *posumnjao u ispravnost odluke* da se ide na oružani ustanak. U normalnim prilikama *to bi bilo pravo samoubistvo. Partija bi doživjela krah.* Ali stvar je u tome što sada prilike nijesu normalne. *Seljaci se sami dižu na oružani ustanak, brane živote i imovinu. Ukoliko komunisti, bez obzira na to što ih je malo, ne uđu u borbu i ne pokušaju da se stave na njeno čelo, to će učiniti druge snage...*« (Knj. I str. 194).

Ova negativna ocjena stanja još oštrije je izražena u knjizi »Delegat Vrhovnog štaba«, u kojoj na strani 12—13 stoji:

»Partijske organizacije na čitavom području nisu znale da prekolo-teče svoj rad saglasno novoj situaciji, niti su se snašle da sačuvaju svoje kadrove od hapšenja. U Sarajevu je palo u ruke policiji nekoliko rukovo-dećih drugova, 2 iz PK, 1 iz MK i 2 iz PK i MK SKOJ-a. Osim njih palo je još oko 14 partijaca. U unutrašnjosti, pohapšena su u nekim mestima cela rukovodstva. Usled terora, veliki broj kompromitovanih drugova sklonio se u sela, često ne predavši veze. Zbog toga su prekinuti kontakti s pojedinim vrlo važnim organizacijama, kao što su Vareš, Breza, Kakanj, Visoko, Trav-nik i dr. Veze s tim organizacijama vrlo se teško i sporo uspostavljaju.« (Strana 12)

»Učestvovao sam u izradi i konkretnom postavljanju plana za sve četiri oblasti, svi su ljudi, *posle izvesnog natezanja*, otišli sa propusnicama. Nadam se da će kroz nekoliko dana planuti partizanska borba na čitavom području Bosne i Hercegovine.« (str. 13)

Ove ocjene, odnosno izvještaj*) druga Vukmanovića, mogle bi se analizirati sa više strana. Slika partijske organizacije data je u previše tamnoj boji, a same činjenice to ne dokazuju. Ako je tada bilo uhapšeno 15—20 članova Partije u prilikama koje su zaista bile vanredne, to ne može biti razlog za ovakvu ocjenu. Uhapšen je bio jedan (Vaso Miskin,) a ne dva člana Pokrajinskog komiteta. Ozbiljniji prekid je bio jedino sa partijskom organizacijom u Travniku. Veze sa oblasnim komitetima su dobro funkcionisale i svi rukovodeći kadrovi u oblastima bili su na slobodi, u ilegalnosti. O nikakvom »velikom broju drugova koji se sklonio u sela« nije moglo biti ni govora. To je mogao biti samo neki pojedinačan slučaj. Dalje, ne znam gdje su se to seljaci sami digli na oružje, osim slučaja u Hercegovini i sporadičnih pojava u Krajini. Doslovno prihvatajući ove ocjene, čovjek ne bi mogao da zaključi drugo, nego da se narod sam digao na oružje, a komunisti se tome poslije priključili ili naturili. A čija je to teza, dobro je poznato.

No, da se ne sporimo oko toga da li je stanje bilo ovakvo ili onakvo, jer činiti to po sjećanju poslije trideset i više godina, bilo bi zaista deplasi-rano. Ako je Vukmanović u prvom susretu s nama i stekao takav utisak, zar nije osjećao potrebu da ga naknadno koriguje. Danas je već notorna stvar da je masovni ustanak pod rukovodstvom Komunističke partije u Bosni i Hercegovini izbio samo 15. dana poslije sjednice Pokrajinskog komiteta od 13. jula. Očevidno je da to ne bi bilo moguće da je stanje Partije bilo onakvo kako ga prikazuje Vukmanović.

Vukmanović za nas kaže da smo otišli na teren »posle izvesnog natezanja« a ne kaže o čemu se radi. Da li je po srijedi bio strah, oportuni-zam, ili nešto slično? Zaključak može da izvodi kako ko hoće. Ja ne znam na koga je on pri tome mislio, možda na sve nas. Međutim, on ne pominje elementarnu stvar da je, zbog provale naše ilegalne štamparije, problem bio u pravljenju legitimacija i da su neki drugovi, inače veoma kompromitovani, krenuli na teren sa krajnje slabim legitimacijama. Oslanjali smo se samo na nebudnost i nesposobnost ustaške policije.

Ovim što sam rekao, nisam želio da kažem da je stanje u organi-zaciji bilo idealno, da nije imalo šta kritikovati u radu partijskog ruko-vodstva i organizacija u cjelini. Imalo je toga, svakako. Ali ako je to htjelo da se čini, onda se to moralo činiti konkretno, uzimajući u obzir postojeće uslove. Inače, ovakvim pisanjem zaista se čini velika nepravda prema onim požrtvovanim kadrovima koji su svoje živote nesebično dali već u prvim danima borbe, izvršavajući svoje zadatke kao članovi Partije. Možda će neko postaviti pitanje, pa zašto mi nismo reagovali tada, kada je ovaj izvještaj pisan? Odgovor je veoma jednostavan. Za taj izvještaj niko od nas, tadašnjih članova PK nije znao, jer ga je Vukmanović pisao sam, nikoga ne konsultujući i ne upoznavajući.

*) Vjerujem da se radi o njegovom prvom izvještaju drugu Titu, iako se to izričito nigdje ne kaže.

Poslije prikaza sjednice Pokrajinskog komiteta, Vukmanović prelazi na »slučaj« Zenice. Pošto je o tome slučaju bilo dosta riječi u polemici koju su sa Vukmanovićem vodili drugi drugovi, nastojaju da ovdje budem kraći. U glavni knjige u kojoj se tretira ovaj slučaj, on na nepunih 7 stranica govori o Zenici — o pripremama diverzije i njenom neuspjehu — a na 7 stranica o svome upadu u policijsku zasedu, što je očevidno nesrazmjera u odnosu na značaj oba događaja. Neću ovdje da ulazim u njegova opšta razmišljanja o revoluciji, radničkoj klasi itd. koja on iznosi u vezi sa Zenicom, jer svako ima pravo da razmišlja o čemu hoće, iako bi se i o tome imalo što-šta reći. Kada govori o samoj Zenici, karakteristična su dva detalja: njemu nije dovoljno ono što je od PK saznao o stanju u ovoj organizaciji, nego je:

»...zatražio od Ise Jovanovića da me poveže sa nekim iz Zenice koji dobro poznaje stanje u željezari, rudniku, elektrani. Jovanović me je povezao sa metaliskim radnikom Stevom Vranićem...« (str. 197). i drugo, on ne pominje rad Ise Jovanovića u pripremi diverzije, te ispada da je on sam davao zadatke Voji Ljujiću i sl.

Šta se tada desilo u Zenici, dovoljno je poznato i tu bi se teško moglo reći nešto novo. Ipak ću u najkraćoj formi iznijeti svoje mišljenje o tome.

Poznato je da smo mi u početku ustanka imali dvije forme oružane borbe: stvaranje oružanih grupa, gerilskih odreda na terenu, i diverzije u gradovima, u fabrikama, na saobraćajnicama i sl. Diverzijama je trebalo nanositi ekonomsku štetu okupatoru, rušiti instalacije kojima se on služio, uništavati živu silu neprijatelja. Željezara u Zenici bila je tada naše najveće industrijsko preduzeće u Bosni i Hercegovini. Bila je u rukama njemačkog finansijskog kapitala i radila isključivo za njemačku vojsku. Diverzija u takvom preduzeću bila bi za nas od velikog moralno-političkog značaja a istovremeno ozbiljan udarac okupatoru. Zenička partijska organizacija bila je jedna od jačih naših organizacija u Bosni i Hercegovini. Sasvim je razumljivo da se odmah došlo na ideju da se u Zenici izvrši diverzija i da se na tom insistiralo.

Partijsko rukovodstvo u Zenici je u početku prihvatilo zadatak, ali se sa njegovim izvršenjem otežalo. Tamo je upućen Vojo Ljujić da im pomogne, a i sam sekretar Pokrajinskog komiteta Iso Jovanović angažovao se u tome. Pošto su drugovi iz partijskog rukovodstva stalno otežali sa akcijom i na koncu iznijeli svoje »argumente« protiv diverzije, bili su pozvani u Sarajevo i tu im je izrečena najoštrija kritika. Oni su poslije toga pokušali da izvrše zadatak, ali ih je spriječio neprijatelj, koji je imao provokatora u partijskoj organizaciji. Slučaj je htio da je baš taj čovjek trebalo da igra glavnu ulogu u izvođenju diverzije. Usljed toga, ne samo da nije uspjela diverzija nego se desilo i nešto mnogo teže. Citava organizacija bila je provaljena i pohapšena, a provokator je došao kao »veza« u Sarajevo da »podnese izvještaj« o diverziji i tom prilikom, zajedno sa ustašama, uhapsio Isu Jovanovića. U Isinom stanu pala je u ruke policije Lepa Perović, a Vukmanović se jedva spasio policijske zasede. Jedan broj drugova zeničke partijske organizacije je strijeljan, a ostali otjerani u logor. Provala i razbijanje organizacije bili su uzrok da se nije mogao na vrijeme formirati ni

zenički partizanski odred. Dakle, neuspjeh koji smo pretrpjeli sa Zenicom nije bio mali. Ali, treba reći i to da su neki od članova ove partijske organizacije zbog svoga junačkog držanja proglašeni za heroje.

U vrijeme kada se ovo događalo nisam se nalazio u Sarajevu nego u Tuzli. Međutim, ubrzo poslije toga sam došao u Sarajevo i sve sam saznao. Nije čudno da je naše ogorčenje bilo veliko i ljutnja na zeničko partijsko rukovodstvo, čijem smo kolebanju pripisivali neuspjehi akcije i sve ove posljedice koje su u vezi s tim nastupile. Mi tada nismo znali sve detalje, a neke stvari, teško će se i naknadno saznati. Međutim, kada se danas analizira taj slučaj, mislim da se može lako doći do prave istine. Nema sumnje da najveću krivicu snosi tadašnje rukovodstvo u Zenici i to ne samo zbog kolebanja i otezanja u izvršenju zadatka nego i zbog nebudnosti, što je dozvolilo da mu se ubaci provokator. Prosto je neshvatljivo kako je provokator mogao da dobije i javku za Sarajevo. Posljedica te nebudnosti bila je u tome da je policija mogla u jednom potezu da likvidira čitavu organizaciju. Koji su stvarni razlozi bili za ovakvo držanje partijskog rukovodstva, prema zadatku koji su dobili, teško je danas sigurno utvrditi, ali je vjerovatno da je tih uzroka bilo više: bila je to, prije svega, težina zadatka; strah od toga hoće li se moći izvršiti i strah od posljedica koje bi iz toga mogle nastati; postojao je rizik da prilikom diverzije ne dođe do nevinih ljudskih žrtava, što bi se sasvim sigurno negativno odrazilo. No svi ovi razlozi skupa nisu bili dovoljni da se od akcije odustane, jer slični problemi su se postavljali u svim diverzijama.

Kako je došlo do ubacivanja provokatora u organizaciju, mi danas ne znamo. Neki od drugova koji su to mogli da nam objasne, strijeljani su odmah poslije hapšenja. Ler, provokator, bio je radnik željezare, ali je bio folksdojčer. Ne zna se kakvo je bilo njegovo ranije držanje, kao ni to kada je stupio u saradnju sa policijom. Moglo je to biti u vrijeme kada je dobio zadatak, da se možda tada uplašio i stupio u vezu sa policijom ili je već ranije od nje bio angažovan. Vjerovatno je jedan od razloga njegovog uvlačenja u akciju bio u tome što je folksdojčer i usljed toga manje sumnjiv; bilo mu je olakšano kretanje i pristup postrojenjima. Dakle, motivi su mogli biti razumljivi, ali je očevidno greška što je takav čovjek angažovan i što mu se povjerio tako krupan zadatak. No, treba reći i to da to nije bio jedini slučaj ubacivanja provokatora u organizaciju. Sličnih slučajeva, sa manjim ili većim posljedicama, bilo je i u nekim drugim mjestima.

Ali, pored svih ovih slabosti zeničkog partijskog rukovodstva, koje su očevidne, ne smije se zaboraviti da je ono pokušalo da izvrši dati zadatak i da je većina njih dala svoje živote na tome plemenitom revolucionarnom djelu.

Šta se može zamjeriti Vukmanoviću u tretiranju zeničkog slučaja? To je, prije svega, njegovo objašnjenje uzroka koji su doveli do neuspjeha. Umjesto da uzrok vidi jednostavno u onome što se već znalo, tj. u kolebljivosti rukovodstva i činjenici da se u organizaciji našao provokator, on stvar »produbljuje« sljedećim razmišljanjima:

»Koliko god sam razmišljao o tome, uvijek sam dolazio do istog zaključka: ne može se poreći da je bilo oportunitizma u držanju čitavog rukovodstva, ali mora se priznati da su i objektivni uslovi rađali taj oportu-

nizam. U Zenici su bili *nepovoljniji uslovi za razvoj cružane borbe nego u mnogim drugim krajevima Bosne i Hercegovine: stanovništvo je većinom bilo muslimansko i, kao ni hrvatsko stanovništvo, nije bilo spremno da uđe u borbu. Radnici su regrutovani pretežno sa sela. Sve je to uticalo da ustanak u Zenici zakasni.*» (str. 213)

Mislim da ne treba mnogo dokazivati da su ovakvi zaključci neprihvatljivi i potpuno pogrešni. No, još bi se i moglo razumjeti ako bi on to iznosio samo kao svoje tadašnje sumnje i dileme. Međutim, iz teksta se vidi da on o tome nije izmijenio mišljenje. Na taj način ide na ruku onim ljudima koji žele da partizanski pokret u Bosni i Hercegovini prikažu u krivom svjetlu.

Mislim da drug Vukmanović grubo zastranjuje kada govori o učešću pojedinih naroda Bosne i Hercegovine u ustanku. Istorijsku činjenicu da je srpsko seljaštvo u Bosni i Hercegovini u početku ustanka činilo glavninu naših odreda ne treba kriti, ali nije dovoljno ni da se to samo konstatuje. Ako odmah ne kažemo i uzroke tome, ostavljamo prostor nacionalistima da je tumače na svoj način. A njeno objašnjenje nije teško naći. Ono se nalazi u nejednakom položaju naroda Bosne i Hercegovine, u daljoj i bližoj prošlosti, a posebno različitom položaju u kome su se oni našli u 1941. godini. Međutim, prva iskustva NOB-e mijenjala su tu situaciju i ustanak dobija sve širu podršku i neposredno je sve veće učešće Muslimana i Hrvata. Osim toga, ono što se može reći za seljačku masu, u datom momentu, ne može se šematski prenositi i na radničku klasu u cjelini, a pogotovo ne na komuniste. Da je raspoloženje seljačkog stanovništva imalo izvjesnog odraza i na radnike, nesumnjivo je, ali se moraju znati i druge činjenice. Npr., poznato je da je i u staroj Jugoslaviji buržoazija srpska i hrvatska stalno pokušavala da pocijepa radničku klasu u Bosni i Hercegovini na nacionalnoj osnovi, da bi je tako lakše eksploatisala. U tom cilju one su stvarale i materijalno pomagale nacionalne sindikate (HRSS i JUGORAS), vršile nacionalnu propagandu među radnicima i sl. No svi ti pokušaji imali su male rezultate, o čemu najbolje govori štrajkaški pokret i druge borbene akcije radnika. Logika klasne borbe bila je najbolji učitelj protiv nacionalizma.

Kada bi se danas pravila, i kada bi bila moguća, statistika o nacionalnom sastavu radnika koji su 1941. godine izašli u partizane iz gradova, ne znam šta bi pokazala. Ne vjerujem da bi pokazivala prednosti ma koje nacionalnosti. Čini mi se da bi taj broj odgovarao nacionalnom sastavu stanovništva u gradovima. Na poziv Partije iz gradova su 1941. izlazili uglavnom komunisti i klasno najsvjesniji radnici, a takvi se nisu regrutovali po nacionalnom ključu. O nekakvom različitom držanju komunista prema ustanku prema njihovoj nacionalnoj pripadnosti, ne može biti ni govora. Zapravo, problem je više bio u tome što smo komuniste Muslimane i Hrvate upućivali u čisto srpske seoske sredine.

Dalje, poznato je da su se diverzije organizovale po najstrožijim pravilima konspiracije. U njima su učestvovali, po pravilu, samo članovi Partije, a često ni članovi iste organizacije nisu znali za pojedine akcije svojih drugova. Uspjeh diverzija zavasio je, prije svega, od precizne razrade svakog detalja u akciji, od sposobnosti, hrabrosti i snalažljivosti onih koji

su u akciji učestvovali. A razlike među članovima Partije u izvršavanju zadataka, koji su bili skupčani sa velikim opasnostima, mogle su se praviti po njegovim ličnim kvalitetima i sposobnostima, a ne po nacionalnoj pripadnosti. Zato i u neuspjehu zeničke diverzije nema nikakvog udjela sastav radničke klase, nego drugi uzroci o kojima sam nešto rekao. Među zeničkim proleterima, kao i u čitavoj radničkoj klasi bilo je onih najsvjesnijih koji su odmah polazili na poziv Partije i onih koji su se kasnije odlučili. A revolucionarna svijest nije nikome prirodno urođena nego je ona rezultat klasne borbe. Daleko sam od pomisli da nekome, a posebno starim komunistima i revolucionarima držim lekciju iz nacionalnog pitanja. No, polemishem o onome što je napisano, a što je, po mome mišljenju, neprihvatljivo.

Dalje, drugu Vukmanoviću se može prigovoriti da se u zeničkom slučaju ponašao dosta nervozno, što i sam priznaje. Sigurno je da nervoza nikad nije bila dobar saveznik da se komplikovan i odgovoran zadatak dobro obavi. Ima i nelogičnosti u njegovim postupcima: on raspušta organizaciju, govori rukovodiocima da će biti strijeljani, a onda im postavlja zadatak da akciju izvrše. U najmanju ruku, nervozno i brzopleto je bilo njegovo obavještanje druga Tita. Stav druga Tita da treba strijeljati sabotere revolucije on upotrebljava kao upozorenje i prijetnju čitavom članstvu Partije. Sve to ne govori o dobrom i smirenom partijskom radu. Svemu ovome treba dodati da Iso negira da je organizacija u Zenici i bila raspuštena, a on, kao sekretar PK-a, valjda bi to morao znati, jer se to, navodno, desilo na sastanku kome je bio prisutan. Iz svega ovoga izlazi da je drug Vukmanović morao više da se unese u analizu zeničkog slučaja, kada ga već tako ističe i da pri tome i sam samokritički procijeni vlastite postupke u toj situaciji.

No, ja se ne bih mogao složiti ni sa nekim kritičarima Vukmanovića u vezi sa zeničkim slučajem. U vatri diskusije neki drugovi su tvrdili da tu nikakvog kolebanja nije bilo. Neizvršenje zadatka obrazlažu njegovom nerealnošću, veličinom i sl. Neki su rekli da Vukmanović nije poznavao prilike i zato je takve nerealne zadatke dao, pa je, čak, time zeničku organizaciju gurnuo u katastrofu. Sve te postavke su, po mom uvjerenju, neprihvatljive. Da je kolebanja bilo, o tome nema sumnje i o tome znaju svi živi učesnici tadašnjih događaja (Vukmanović, Iso Jovanović, Vojo Ljujić, to znam i ja). Na pojavu kolebanja je, sigurno, uticala i veličina zadatka, ali to nije bio razlog da se ne učini ništa. Niko nije tražio sve ili ništa. Konačno, pogadjanja oko takvih akcija nije ni moglo biti. Partija je tada bila u mobilnom stanju. Svaki njen član tretirao se kao vojnik na frontu i on je bio obavezan da izvrši direktivu, ma šta lično o njoj mislio i ma koliki rizik pri tome bio. Razgovarati se moglo samo o tome kako će se zadatak najbolje izvršiti i kakva je pomoć pri tome potrebna. Uostalom, da provokatora nije bilo, diverzija bi bila izvršena. Zadatke zeničkoj organizaciji u vezi sa diverzijom nije davao sam Vukmanović nego je u tome učestvovao i Iso, koji je najbolje tu organizaciju poznavao. Mi ne smijemo ni u ovom slučaju brkati uzroke i posljedice. Greška nije bila u davanju zadatka, već u njegovom sporom sprovođenju. Pogrešno bi bilo i uvredljivo za drugove, koji su pali kao žrtve u pokušaju diverzije, ako bi stvari danas prikazivali drugačijim nego što su bile. Oni nisu učinili ništa nečasno i nedostojno, što bi trebalo kriti ili braniti. Postupali su kao ljudi i poštteni revolucionari. Ako su u određenom

momentu ispoljili slabost, oni su je na najubjedljiviji način ispravili. Svoje živote su založili da bi revolucionarni zadatak izvršili. Mi i buduće generacije možemo biti samo ponosni što je radnička klasa Zenice, zajedno sa čitavim narodom, zauzela dostojno mjesto u revolucionarnoj borbi, a imena *Ibrahima Perviza*, *Mirka Davidovića*, *Franje Hena* i drugih zaslužila su da ostanu u trajnoj i nezaboravnoj uspomeni.

U V glavi svoga dijela Vukmanović govori o razvitku ustanka u prvim mjesecima u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ne znam na osnovu kakvog materijala je pisana ova glava, jer mi se čini da ovdje nije u pitanju nikakvo »lično viđenje revolucije« nego je riječ o konkretnim zbivanjima i istorijskim činjenicama. Ovdje su za mene karakteristična dva momenta: prvo, ulogu koju Vukmanović sebi daje, jer se sve svodi na to šta je on rekao, on odlučio, »njega zbunilo« i sl., kao da on sam o svemu cijeni i odlučuje, za sve sam odgovara i drugo, to su neka njegova razmišljanja o našoj strategiji i taktici u to vrijeme.

Kada govori o razvoju borbi u Bos. krajini, on, između ostalog, navodi kako je u Sarajevo došao Đuro Pucar »da traži odgovor na problem koji je u međuvremenu iskršao«. Naime, radilo se o tome da smo pošli na teren sa direktivom da stvaramo male pokretne odrede, a srpsko stanovništvo u Bosanskoj krajini masovno se dizalo u ustanak. Razumljivo je da je Pucar o ovome tražio razgovor sa Vukmanovićem. Međutim, interesantno je kako on taj razgovor tretira:

»Problem je bio nov za mene. Nijesam o njemu do tada razmišljao mada je iskustvo iz Hercegovine, gdje se sav narod digao na oružje, dovoljno rječito govorilo o njegovom postojanju! Vremena za razmišljanje nema, već treba donositi odluku... Tito je daleko i ne možemo tražiti savjet od njega. Moram sam odlučiti. Jer takva su moja ovlašćenja koja sam dobio na sastanku Politbiroa od 4. jula.« (str. 215)

To što je on poslije »Pucaru rekao« tj. da treba ići na masovan ustanak, stvarati krupne jedinice i sl. sasvim je normalno i blisko pameti. Ali on o tome govori tako kao da je samo dao direktivu kako da se postupi, a ne da je to zajednički zaključak. Pucar je u to vrijeme član PK-a i zadužen da rukovodi ustankom u Bos. krajini i nije se valjda njegova uloga svodila samo na to da sasluša Vukmanovićeve direktive i da po njima postupa.

Kritikujući stanje u Bos. krajini, Vukmanović daje ovakav zaključak:

»Pucar je otišao u Krajinu sa novim direktivama i uskoro su počele borbe«, međutim, »iz prvih izvještaja... nijesmo mogli shvatiti šta se stvarno dešava u Krajini. Imali smo utisak da ništa nije sprovedeno od onoga o čemu smo se dogovorili... Naime, izvještaji su se u osnovi bazirali na pričanju putnika koji su dolazili iz okoline Drvara i Prijedora. Mi nijesmo mogli biti time zadovoljni pa smo pismom intervenisali...« (str. 215)

Od Pucara je, navodno, došao odgovor da se slaže sa zamjerkama i da je preduzeo odgovarajuće mjere da se stanje popravi. Ja ne znam kakvo je tada bilo stanje u Bos. krajini i zato ne mogu diskutovati o ovoj ocjeni, ali znam da svi skupa nismo bili zadovoljni sa onim što je urađeno. Bilo je

slabosti i nesnalaženja. Posebno je bio težak problem veza. Ali je logično i to da se u jednom takvom poduhvatu, kao što je masovni ustanak, nije ni moglo sve precizno predvidjeti, niti sprovesti ono o čemu se dogovori. Dogadjaji su nekada preticali našu organizaciju. Ako to nismo znali tada, znamo to makar danas, pa je apsurdno ako neko sve to svodi na to — da je on odlučio i dao direktivu, a drugi je nisu razumjeli, sproveli i sl. Život je nametnuo svoja rješenja koja su bila jača od svih direktiva i naših želja. Konačno, takva ovlašćenja Vukmanović nije ni imao, da on suvereno odlučuje a drugi da to sprovede.

Veoma pojednostavljeni su Vukmanovićeви zaključci o tadašnjoj situaciji, u kojima on kaže:

»Partijski odredi nijesu bili raspoređeni duž komunikacija koje vode od Banja Luke prema unutrašnjosti. Stoga nijesu mogli da spriječe transport vojnih jedinica, hrane i ostalih potreba za garnizone po gradovima. Da je bilo postupljeno onako kako smo se dogovorili, okupatori i ustaše bi morali napustiti gradove i čitave teritorije, ne bi mogli vršiti represalije nad mirnim stanovništvom. Na žalost, borbe su dobile frontalni karakter: vodile su se za odbranu pojedinih gradova ili sela. To je dalo mogućnost okupatorskim ili ustaškim snagama da se koncentrišu tamo gdje im je najpovoljnije i da nanose poraze partizanskim snagama«. (Knj. I, str. 216).

I dalje nastavlja:

»Bilo mi je jasno da do promjene raspoloženja kod seljaka dolazi uslijed neuspjeha naših akcija. Tu neće mnogo pomoći onijentacija da se pojača rad na selu; korjenite promjene u držanju seljaka mogu se postići samo ako obezbijedimo stalne uspjehe u akcijama. A to je moguće jedino na komunikacijama, gdje su naši odredi u stanju da iznenade neprijatelja i da na taj način steknu preimućstvo. Neprijatelju onda preostaje ili da napušta teritoriju i gradove prema kojima vode komunikacije ili da se utvrđuje na svakom kilometru...« (Knj. I, str. 217).

Ovo je toliko uopćšteno da nam ništa ne govori o konkretnoj situaciji, a uz to je sasvim nerealno u odnosu na tadašnje uslove i mogućnosti naših odreda. To je bio početak ustanka i naši odredi su se tek organizovali i sticali prva iskustva partizanskog ratovanja. Oni su raspolagali sa krajnje nedovoljnom količinom oružja i municije, a Vukmanović govori tako da su to bile jedinice regularne vojske koje mogu, po naredjenju nekog komandanta da se razmještaju i postavljaju. To je, u stvari, bio naoružan narod, pošteni seljaci čvrsto vezani za svoja sela, gdje su se nalazile njihove porodice, imovina i ostalo. Mi ćemo tek za godinu-dvije imati mobilne brigade i divizije sa kojima će se moći komandovati u smislu vojne nauke, a u ovom vremenu to još nije bilo moguće.

Sasvim je apolitičan i neprihvatljiv, po mom mišljenju, sljedeći pasus:

»Mnogo više me je zabrinula vijest da su okupatori išli na ukidanje ustaške vlasti u Prijedoru i da je čitavu vlast u gradu preuzela regularna vojska NDH. Ukoliko okupator počne stvarati stanje u kojem će se prema Srbima »primjenjivati neki pravedniji zakon«, to može da pokoleba veliki dio seljačkih masa i da ugrozi razvoj oružane borbe!« (Knj. I, str. 217).

Ovakvo razmišljanje je, prije svega, naivno da će nekakva »regularna« vojska u Hrvatskoj voditi drugu politiku nego što je vode ustaše, jer je ta vojska pripadala ustaškoj državi, a drugo, kako se mi možemo rado-vati progonu Srba, da bi ih to držalo u ustanku? Ovakve omaške u pisanju ne bi se smjele dešavati ni manje politički kvalifikovanim ljudima.

Vukmanović konačno izvlači ovakav zaključak: »...oružani ustanak je, očigledno, uzeo široke razmjere, obuhvaćene su bezmalo sve srpske mase, vojni uspjesi su vanredno veliki, ali, politički gledano, postignuto je veoma malo! Još nijesmo uspjeli da ljudstvo prihvati liniju narodnooslobodilačke borbe. Taj cilj je ostvaren samo na uskom pojasu koji se proteže od Drvara preko Podgrmeča pa do Kozare.« (str. 218)

Drugovi iz Krajine pozvaniji su od mene da govore o ovim ocjenama, ali mi se čini da su one u svakom slučaju pretjerane i nerealne. To je najbolje pokazao dalji razvoj borbe u ovom području, koji se baš odlikovao istrajnošću i dosljednošću. Istina, proces političke svijesti nije se razvijao ovim tempom kako smo to željeli, ali to se ne može objasniti »iskrivljanjem« linije nego raznim objektivnim i subjektivnim činiocima koji su to uvjetovali.

Borbe u sarajevskoj oblasti odvijale su se, prema Vukmanoviću, po planu i postizani su značajni rezultati. Međutim takav pozitivan utisak je samo na prvi pogled. Inače, ni ovdje on nije zadovoljan. Kaže, kada je izišao na teren, i vidio »našu« vojsku, »samozadovoljstvo mu je splasnulo«. Prvi simptom nezadovoljavajućeg stanja on vidi u tome što je hladno primljen njegov govor pred partizanskom jedinicom u Rogatici. Nije bilo ni odobra-vanja dok je govorio o uspjesima partizana širom Jugoslavije, a tek kada je pomenuo četnike Vlade Zečevića neko je dobio: »jedva jednom da po-meneš i četnike«. On iz toga izvlači zaključak: »...susreo sam se sa vojskom koja nije naša mada stoji pod našom komandom.« (str. 219)

Poslije ovoga, on priča o svom razgovoru sa komandirima, na čijim kapama, umjesto petokrakih zvijezda, on vidi kokarde. Kad im to prigovara, oni reaguju da im se kokarde mogu samo mrtvima skinuti. Dalje, konsta-tuje da u četama nema komesara, jer nema komunista. Vukmanović o tome susretu zaključuje:

»...Impresionirala me je njihova odlučnost. Ali na kapama nema petokrakih zvijezda! Umjesto njih, kokarde bivše kraljevske vojske. Imao sam osjećaj kao da su preda mnom tuđi ljudi.« (str. 220).

O kakvoj je »odlučnosti« ovdje riječ, nije jasno. Na njegovu ponudu da idu četnicima, oni ipak, izjavljuju da ostaju pod Čičinom komandom.

Da je ovom prilikom rečeno da je to bio susret sa jednom izuzet-nom jedinicom — kao što je u stvari i bila — a da to nije bila karakteristika Romanijskog odreda, ne bi mu se moglo naročito prigovoriti. Ali njegov za-ključak je nedvosmislen:

»...kako postići da ljudi koji su pošli u borbu za nešto novo dođu do saznanja za šta se treba boriti. Bili su nam potrebni takvi komunisti koji će znati da se približe tim ljudima, da kao Čiča i njegovi drugovi iz štaba kroz borbu steknu njihovo povjerenje! Ali, gdje naći takve kadrove? Oni koji dolaze iz Sarajeva suviše su mladi i neiskusni, naučeni na udoban život. Ljudi ih ne primaju. Razbijajući glavu tim pitanjima, uvijek sam dolazio na isto: kadrovi se moraju naći među ljudima koji trenutno nose kokarde!« (str. 221)

Sjećam se dobro ovog slučaja. Tek sam bio stigao iz Hercegovine i nalazio se u sjedištu PK-a u blizini Podromanije. Vukmanović je stigao iz Rogatice i ispričao nam taj slučaj. Stvar je bila interesantna kao nešto neobično i čudno. Tu se nalazio i Pavle Goranin. On nam je rekao da je riječ o nekim četama u blizini Rogatice, četama koje se odlikuju svojim boračkim kvalitetima i čvrsto stoje u sastavu odreda, ali, eto, još ne mogu da se otresu nekih svojih iluzija u pogledu kralja i sl. Poslije, u vrijeme četničkih pučeva, te su se čete dobro držale. Slučaj mi je ostao u sjećanju baš zato što je bio izuzetan. Međutim, iz teksta memoara izlazi da je to bila osnovna karakteristika naše vojske na Romaniji, što nije tačno. Zato nije ni čudo što su borci i drugi ljudi na Romaniji, Glasincu i šire tako oštro reagovali na ovakve tvrdnje i priče.

Šire je poznato da je Romanija u to vrijeme u istočnoj Bosni bila jedna od najznačajnijih uporišnih tačaka ustanka ne samo po broju i borbenosti partizanskih jedinica nego i po raspoloženju stanovništva i po našem opštem uticaju. To se potvrđivalo ne samo tada, u vrijeme poleta ustanka, nego i docnije. Sjećam se kako sam lično bio ushićen i ponesen onim što sam zatekao na Romaniji poslije dolaska iz Hercegovine. Oslobođena teritorija, brojne jedinice, organizacija pozadine i sl. Možda sam tada bio i pretjerani optimista, ali je vjerovatnije da je razlog mom oduševljenju bio u tome što sam došao iz kraja u kome ustanak ni izdaleka nije postigao takav uspjeh. Zaista, ne mogu da razumijem da čovjek koji izlazi prvi put na slobodno parče zemlje, prvi put sreće partizansku vojsku, može da vidi samo crnu stranu, a ne onaj ogromni polet i oduševljenje masa. Ne razumijem kako može čovjek, koji se nalazio na tako odgovornom mjestu samo u to nekoliko negativnih crtica dati »svoje viđenje« ustanka u tome tada centralnom ustaničkom području u istočnoj Bosni?

Osim toga, drug Vukmanović je propustio da kaže najvažniju činjenicu da je tada situacija u Rogatici, gdje se on susreo sa borcima, bila izuzetno teška. Tu su se nalazile i četničke i naše jedinice. Sukob sa četnicima već se nazirao, pa je čitava atmosfera bila veoma napregnuta. Jedan dio i naših boraca još nije shvatao svu dubinu i razloge našeg sukoba sa četnicima. On to nije ni mogao jer se sa četnicima još sarađivalo. Do boraca su dopirale četničke priče kako tobože komunisti potcjenjuju četnike, da žele da razbiju jedinstvo ustanika, da komunisti imaju posebne ciljeve i sl. Ta situacija je politički neizdignute ljude zbunjivala i plašilo ih je svako razdvajanje borbenih redova. Politički djelovati u takvim uslovima nije bilo lako i jednostavno. Najmanje se to moglo postizati samim govorima, nego neprekidnim, svakodnevnim radom.

Nije nepoznato da smo mi tada oskudijevali sa kadrovima, jer je ustanak i formiranje vojnih jedinica išao brže nego što se stavarala par-

tijska organizacija. Mi nismo imali kadrova ni da bismo imali komesare u svim četama. To stanje bilo je poznato i partijskom rukovodstvu. Pa utoliko su još manje razumljive i uvredljive ocjene koje Vukmanović daje komunistima koji su izašli iz Sarajeva. Zar to nije nasjedanje onome što su pročetnički ili zaostali elementi u četama govorili o »kaputašima«, misleći pri tome na kadrove koji su izašli iz gradova? Zar se o radnicima, đacima i studentima, koji su jedino kao politički svjesni i patriote došli u ove planinske vrleti, da se bore sa puškom u ruci, može govoriti sa takvim potcjenjivanjem da su: mladi, neiskusni, navikli na lagodan život. Zar se to onda ne bi moglo reći i za sve nas, uključujući tu i pisca knjige. Zar i mi nismo bili mladi i neiskusni, pa smo se ipak nalazili na rukovodećim mjestima? Ili po čemu je život tih drugova bio lagodniji nego i nas ostalih. Zar to nisu bila djeca iz porodica u kojima se često teško vezao kraj s krajem? Može se čovjeku ponekad da omakne i rđava niječ, ali u takvim stvarima ne smije biti omanja. Ili možda treba ovdje podsjećati da su baš ti drugovi bili politički najsvjesniji dio našeg pokreta i oslonac u najtežim situacijama.

★

Kao izraz idejne slabosti narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini drug Vukmanović ističe da se ovdje rijetko vide petokrake zvijezde i ne čuju revolucionarne pjesme. Tako on prilikom boravka u oslobođenom Užicu zapaža:

»... Gradom prolaze naše oružane snage, jedinice Užičkog partizanskog odreda, svi nose petokrake zvijezde i svuda se ore revolucionarne pjesme koje smo mi pjevali na Univerzitetu! Ispunjava me radost, ali to svečano raspoloženje *podgriza saznanje da u Bosni nije tako. Istina, imamo brojne partizanske odrede koji postižu velike uspjehe, ali u Bosni se rijetko može vidjeti petokraka zvijezda i čuti revolucionarna pjesma.*« (str. 241)

A prilikom dolaska I proleterske brigade na Romaniju, on kod boraca primjećuje ove promjene:

»... Bile su vidne promjene: na kapama boraca *pojavile su se petokrake zvijezde, a kraj puta su ležale bačene kokarde!* To su bili spoljni znaci onoga što se dešavalo u glavama seljaka koji nikako nijesu umjeli da ocijene na čijoj će strani da »pretegne« — na četničkoj ili partizanskoj. *Zato su za svaki slučaj imali pri sebi i petokrake zvijezde i kokarde.*« (Knj. I, str. 262).

Kvalifikacije su jasne. Ako su kokarde »ležale pored puta«, znači da ih je bio ogroman broj. Ako bi to bilo tako, da borci u džepu nose i petokrake i kokarde da bi ih mijenjali prema situaciji, onda bi zaista bila porazna slika, jer se ne bi znalo čija je to vojska. To bi značilo da su naši odredi bili isto toliko četnički koliko i partizanski. Istina, bilo je i slučajeva, ali to nisu bile partizanske čete, u sastavu odreda, nego pojedine naoružane grupe koje nisu pripadale ni partizanima ni četnicima. No, da se opet ne sporimo oko stvari koje se danas ne mogu dokazati nego da argumente potražimo na drugoj strani. Ako je situacija bila takva kakvom je on prikazuje, čime se onda mogu objasniti uspjesi koje je narodnooslobodilački pokret u 1941. godini u istočnoj Bosni postizao. Čime objasniti dolazak Vr-

hovnog štaba na ovaj teren, poslije krize u Srbiji. Valjda se Vrhovni štab rukovodio time da ide tamo gdje su najpovoljniji uslovi za dalje razvijanje narodnooslobodilačke borbe. Možda će Vukmanović reći da ga svi mi pogrešno shvatamo i zlonamjerno tumačimo? No, kada se poveže sve ono što je on napisao o borcima, o kokardama, petokrakama i revolucionarnim pjesmama, o tome, da se čovjek tu nema na koga osloniti itd., zar iz svega ovoga ne izlazi jedna sasvim određena ocjena političkog stanja. Da je ta ocjena sasvim pogrešna, o tome najbolje govore činjenice da su naši odredi uspješno prebrodili januarsku ofanzivu, snažno razvili borbe u proljeće 1942. godine, razbili četnike i stvorili nove jedinice dobrovoljačke vojske. Ja ne potcjenjujem ulogu koje su u svemu ovome imale i proleterske brigade, ali ne treba potcjenjivati ni ulogu domaćih odreda. Uostalom i proleterske brigade nalazile su se tamo gdje se očekivalo da će postići najveće rezultate.

Na koncu, sva ta priča o petokrakim zvijezdama i kokardama samo je gola konstrukcija. Kako se može praviti upoređenje između Užica, grada u kome se nalazio centar ustanka, gdje je bila koncentracija kadrova i vojske, sa selima u Romaniji? I gdje su to seljaci nosili petokrake zvijezde, kada je to bila oznaka boraca i političkih aktivista. A ako se ovdje nisu čule pjesme »koje smo pjevali na Univerzitetu«, pjevale su se pjesme narodne, revolucionarne, koje je stvarao sam narod. Zar nije poznato da su tada nikle poznate pjesme partizanske o Titu i Romaniji, o Čiči, partizanskoj vojsci i sl.

Tačno je da su 1941. godine u istočnoj Bosni postojale i četničke jedinice. Bilo je četničkih četa i u nekim selima koja pripadaju Romaniji, u širem smislu. Kako je do njihovog stvaranja došlo poznato je, ali je činjenica da je naš uticaj u 1941. godini bio predominantan. Uticaj partizana u masama bio je toliko snažan da se to odražavalo i na četničke jedinice. To je i bio osnovni razlog što su četnički štabovi i njihovi oficiri išli na sporazumijevanje i saradnju sa partizanima. Naš ugled je brzo narastao i u muslimanskim selima, koja se još nisu odlučivala da prihvate oružanu borbu, ali su pružala materijalnu pomoć i osjećala partizansku vojsku kao svoje zaštitnike utoliko više što su četnici već u samom početku zauzeli neprijateljski stav prema Muslimanima. Druga je stvar koliko smo mi znali i koliko smo bili u stanju da taj politički uticaj pretvorimo u opipljive rezultate. Ovo je zavisilo od snaga i sposobnosti partijske organizacije, od rada komiteta i štabova, od rada PK-a i Glavnog štaba koji su se ovdje nalazili.

Poznato je da je problem četnika u istočnoj Bosni kroz čitav ustanak predstavljao stalan vojnički a osobito politički problem. Svaki opis i obrada ustanka u ovom kraju mora ovome posvetiti posebnu pažnju. Ovdje su se ispoljile i neke specifičnosti u odnosu na ostale krajeve Bosne i Hercegovine. U istočnoj Bosni je došlo do zvanične partizansko-četničke saradnje, do stvaranja zajedničkog operativnog štaba, saradnja sa četnicima ovdje je najduže trajala, istočna Bosna je bila naročito izložena infiltriranju četničkih oficira iz Srbije, koje je slao štab Draže Mihajlovića, ovdje je došlo do masovnog prelaska četnika pod partizansku komandu u formi dobrovoljačke vojske u rano proljeće 1942. godine; u aprilu 1942. pročetnički elementi izvršili su pučeve u našim redovima. Ovo su specifičnosti prilika u istočnoj Bosni. O našoj politici prema četnicima bilo je najviše nesporazuma

i među nama samima. Ja sam, zato, očekivao da će drug Vukmanović o ovome pitanju govoriti šire i dokumentovanije i da će doprinijeti njegovom daljem razjašnjavanju. Ali mi se čini da je ono što je on o tome napisao dosta površno i jednostrano. Pri tome je iznio i neke tvrdnje koje se teško mogu prihvatiti i razumjeti. Imam utisak da je čitav problem sveo na lične odnose i sukobe.

On iznosi da je zajedno sa Čolakovićem bio inicijator stvaranja zajedničkog partizansko-četničkog operativnog štaba. Manje govori o tome kako su se odnosi sa četnicima razvijali, o četničkoj politici, našim sukobima sa četnicima, a više o sporovima sa svojim drugovima. Kaže da su u zajedničkom štabu pravljene propusti i greške sa naše strane, da su svi poslovi bili prepušteni četničkim oficirima; da je četnicima davano oružje iz Užica; da se dozvoljavalo da četnici šalju svoje oficire u naše odredbe (slučaj u štabu Romanijskog odreda). Za sve to Vukmanović optužuje Čolakovića, Principa, Vajnera i druge, a pri tome ne sagledava i svoju odgovornost, ukoliko tu uopšte može biti riječi o nekoj odgovornosti. Grešaka i propusta nesumnjivo je bilo. No prije nego što nešto konkretnije kažem o tome, htio bih da istaknem: mislim da Vukmanović veoma pojednostavljuje pojavu četnika uopšte i naše odnose sa njima. Prema njegovim tezama, izlazi kao da su pojava i uticaj četnika bili samo rezultat naših grešaka, a ne objektivnih okolnosti. On zanemaruje, ili o tome ne govori, o četnicima kao snazi kontrarevolucije koja je u našim uslovima bila zakonita pojava, baš zbog toga što je naša narodnooslobodilačka borba od samog početka, pored nacionalnooslobodilačke, i sve više dobijala elemente socijalne revolucije. Kontrarevolucija se ispoljavala u raznim formama, u formi četništva, ustaštva, a uvijek je bila vezana za okupatora i time izdajnička. Kontrarevolucija je rezultat i posljedica klasne borbe u toku same revolucije. Istina, na pojavu četnika u Bosni i Hercegovini uticale su i neke specifične okolnosti: međunacionalni odnosi, progoni srpskog stanovništva i dr. Ishod borbe sa kontrarevolucijom zavasio je od toga koliko smo uspijevali da djelujemo na mase i da razvijamo njihovu političku svijest kao i od sposobnosti tih masa da sagledaju gdje su njihovi pravi interesi. Da bi se objasnila pojava četnika i činjenica da su oni uspijevali da se održe i dobijaju podršku u jednom dijelu srpskog stanovništva, i pored nacionalne izdaje koju su činili, potrebno je više se udubiti u političku prošlost ovih krajeva, dublje poznavanje svih konflikata i sukoba koji su opterećivali međusobne odnose.

A kada je riječ o saradnji sa četnicima, treba reći i to da je saradnja sa njima počela na terenu i prije stvaranja operativnog štaba. Stvaranje zajedničkog štaba bio je samo sporazum komandi. Saradnja u bazi nikla je iz razumljive težnje ljudi da se okupe i ujedine sve snage koje su ustale protiv ustaša. Prve četničke čete nikle su većinom spontano u selima gdje nije bilo našeg uticaja. Na njihovom čelu su se našli domaći ljudi. Istina, oni nisu ustali u svjesnu borbu protiv okupatora nego da spasavaju gole živote, ali objektivno oni su to mogli postati, jer je saradnja prvih partizanskih i četničkih četa ljudima bila bliska. Dakle, saradnja sa četnicima u Bosni i Hercegovini nije bila uslovljena samo širinom naše političke platforme, težnjom za okupljanje svih rodoljubivih snaga u zajednički front

protiv okupatora, nego je odgovarala i osnovnom raspoloženju ustaničkih masa. Da nismo tu saradnju pokušali, mi bismo rizikovali da se izolujemo od jednog dijela masa koje su iskreno bile za narodnooslobodilačku borbu.

Nije naša krivica što su se četnici i politički i vojnički pokazali kao slab partner, s kojim se nije mogla ostvariti trajnija saradnja i što smo se ubrzo morali s njima sukobiti. Uzrok sukobu nije bio u nedostatku dobre volje sa naše strane, nego u čvrstoj vezanosti četničkih oficira i čitavog četničkog pokreta za politiku i interese buržoazije, koja je bila spremna i na najsravniju nacionalnu izdaju kada su bili u pitanju njeni klasni interesi. Značajnu ulogu u svemu ovome igrale su i računice o razlikama i eventualnim sukobima u krilu antihitlerovske koalicije, između zapadnih sila i SSSR-a. Srpska buržoazija je kroz četnike stvarala svoju oružanu snagu za borbu protiv komunista i naprednih demokratskih snaga uopšte. Sve su ovo elementarne stvari koje se moraju imati na umu kada se govori o četnicima i našim odnosima s njima.

Konačno, treba reći da su saradnja i stvaranje zajedničkog štaba, pored negativnog, imali i pozitivnog efekta. Oni su bili dobro primljeni među borcima i srpskim stanovništvom. Očekivalo se da će saradnja biti korisna i na vojnom planu, jer su se mogle planirati šire vojne akcije. No ta saradnja nije išla onako kako je bilo zamišljeno i dogovoreno. Odmah su počeli sporovi i sukobi, i to o najbitnijim pitanjima: o odnosu prema nesrpskom stanovništvu, pravcu i taktici vojnih operacija, odnosu prema okupatoru. Četnički oficiri su otvoreno huškali svoje ljudstvo protiv Muslimana i Hrvata kao glavnih neprijatelja. Izbjegavali su sukob sa okupatorom i borbu usmjevali isključivo protiv domobrana i ustaša.

Činjenica je takođe da su se u ovoj saradnji nama desili i teži pre-vidi i propusti. Nismo poznavali dovoljno ljude s kojima smo sklapali sporazum, niti smo znali prave namjere Draže Mihailovića i oficira koji su priznavali njegovu komandu. Nismo znali da je već u to vrijeme naš glavni sagovornik major Dangić bio na putu da uspostavi vezu sa njemačkom komandom u Beogradu, pri čemu je Nijemcima nudio svoju saradnju u borbi protiv partizana, a kao protuuslugu tražio da ga oni prihvate kao svoga partnera u istočnoj Bosni umjesto ustaša. Sve ovo mi tada nismo ni mogli znati. No, mi smo pogriješili i u nekim našim procjenama. Precijenili smo mogućnost saradnje, previše smo se orijentisali na vojnu stranu pitanja, bili smo previše otvoreni i naivni čime su se Dangić i kompanija vješto koristili. U suštini mi smo otvorili našu teritoriju uticaju četnika, a na njihovu smo imali manje pristupa. Da bi onemogućili svaki naš uticaj na svoje čete, oficiri su vješto ubaoivali laži kako u partizanskim štabovima i nema Srba, da su to samo Hrvati i Muslimani, komulirane ustaše i sl. Mi smo prećutno tolerisali da se na našoj teritoriji stvaraju četničke jedinice, što nismo mogli da činimo na njihovoj. Radi čuvanja sporazuma, tolerisali smo da se imenuju njihove komande i tamo gdje oni nisu ni imali svojih jedinica. Četnici su u svojim nastupima bili drski i bezobzirni, a mi suviše popustljivi. Pri procjeni ovih naših propusta, nebudnosti i naivnosti, treba imati u vidu da se sve to dešavalo u vrijeme kada je ustanak bio u punom naponu i poletu, kada smo, donekle, bili opijeni postignutim rezultatima. Računalo se da će sam tok i uspjesi oružane borbe učiniti konačnu prevagu nad svim kolebljivim i nedovoljno borbenim elementima.

Po mom mišljenju, najkrupniji propust u saradnji sa četnicima u istočnoj Bosni je što nismo dovoljno sagledali kako će se ta saradnja odraziti na muslimansko stanovništvo. A taj odraz je bio potpuno negativan. nije bilo potrebno previše političke mudrosti da se uvidi da bez pozitivnog odnosa ovog stanovništva prema pokretu ne može biti ni uspješne narodno-oslobodilačke borbe u ovim krajevima. Istina je da su se naši štabovi iskreno trudili da zaštite muslimanska sela od četničkog zlostavljanja. I u vezi s ovim moram da kažem da je potpuno netačna Vukmanovićeva tvrdnja da se mnoge naše jedinice nisu razlikovale od četničkih u odnosu prema Muslimanima. Takva tvrdnja je prosto nepojmljiva. Sasvim je jedna stvar ako hoće da se kaže da je kod jednog dijela naših nedovoljno svjesnih boraca bilo nepovjerenja prema nekim muslimanskim selima u kojima su se nalazila neprijateljska uporišta, a drugo su zločini koje su vršili četnici. Bilo je pogrešaka kod nekih naših štabova da su se iz vojnih razloga ponekad upuštali u nepromišljene zajedničke akcije sa četnicima za koje se moglo pretpostaviti da će se pretvoriti u pogrome nad Muslimanima (kao što su bili slučajevi u Koražu, Rogatici, Olovu, dolini Krivaje). Istina je da su naši drugovi i u tim slučajevima intervenirali i stavljali se u odbranu nevinih ljudi, ali u tome nisu uvijek uspijevali, jer četnički zločini nisu bili djelo pojedinaca nego organizovana hajka samih četničkih oficira. Posljedica ovoga je bila da su izvjesna muslimanska područja tražila oružje i zaštitu od ustaša i ostala za duže vrijeme zatvorena našem uticaju.

Saradnja sa četnicima imala je negativne posljedice i u srpskim selima, jer se njome učvrstila i pojačala iluzija da su četnici takođe borci za slobodu. Konačno, vojna saradnja sa lokalnim četničkim jedinicama mogla se obezbijediti i bez posredovanja operativnog štaba i to bi nas manje kompromitovalo i obavezivalo.

Činjenica je i to da mi nismo dovoljno, ili nikako, analizirali naš odnos prema četnicima i iz toga izvlačili političke zaključke. Posljedica toga je bilo više. Zapostavili smo idejnu borbu protiv protivnika koji je u svojim političkim istupima bio otvoren i agresivan. Znali smo da Dangićevi četnici sarađuju sa Nedićevcima u Srbiji, a nismo postavili kao uslov za saradnju prekidanje veza sa tim kvislinzima. Znali smo da i u našim odredima ima pojedinaca, čije držanje u odnosu na četnike nije bilo sigurno, ili su bili opterećeni šovinizmom, a nismo povelj računali da oni mogu biti organizatori četnika u samim jedinicama. Dešavalo se da su se takvi nesigurni pojedinci našli i na položajima komandira četa. Istina je da su to često bili domaći uticajni ljudi, ali mi smo imali dovoljno snage da ih smijenimo. Možda bi takav kurs dovodio i do potresa ali bi to bilo manje tragično nego što su nam oni priredili četničkim pučevima. Sve su ovo očevidni naši previdi i propusti, koji su nas poslije, u proljeće 1942. godine, skupo koštali. *Ali treba istaknuti i to da smo mi do svih ovih saznanja došli kasnije, kada je zvanična saradnja već bila prekinuta.*

Cjelovitija ocjena naše saradnje sa četnicima data je na januarskom pokrajinskom savjetovanju 1942. u Ivančićima. Dao ju je drug Tito i ostali drugovi. Tada je ukazano na greške, koje smo u toj saradnji učinili, na pretjeranu popustljivost i nebudnost. Ukazano je na opasnost koje nam prijetje od petokolonaške i izdajničke rabote četnika. Mi smo tada imali već

za sobom iskustva iz Srbije, gdje su četnici veoma podmuklo i podlo postupali. Zato su predviđanja takvih opasnosti za Bosnu i Hercegovinu bila sasvim realna. Odmah poslije toga savjetovanja preduzete su mjere da se greške isprave, naročito u pravcu čišćenja vlastitih redova od sumnjivih elemenata. Međutim, u tom poslu zatekla nas je i omela neprijateljska ofanziva na istočnu Bosnu. Sumarna ocjena naše politike prema četnicima ponovljena je i na V kongresu i tu se u referatu Rankovića reklo: »Nasuprot sektaškim greškama u Hercegovini, partijska organizacija u istočnoj Bosni pravila je niz propusta na liniji kolebljivog odnosa prema četnicima«.

Sušтина obiju ocjena svodi se na kritiku *rukovodstva i organizacija* zbog nebudnosti i neodlučnosti, a niko lično nije optužen za *devijaciju političke linije*. Za pogreške su sigurno bili najodgovorniji oni drugovi koji su na tom pitanju bili neposredno angažovani, a među njima, svakako, i Vukmanović. Ali tada nikome nije ni na pamet padalo da naše predstavnike u operativnom štabu osuđuje kao jedine krivce. Krivica je bila rukovodstva u cjelini što nije insistiralo da se politika prema četnicima češće i temeljitije raspravlja i što se čitava stvar nije čvršće držala u rukama. Savjetovanje u Ivančićima i Peti kongres na kojima su davane ocjene o našoj saradnji sa četnicima bili su bliži događajima i zato su te ocjene daleko realnije, nego sadašnja naša nagađanja i prišjećanja.

Mada mi je poznato da je među nama bilo različitih ocjena, pa i sporova oko razrješavanja pojedinih pitanja, ne bih ovom prilikom htio da ulazim u polemiku oko pojedinih ličnosti, već da doprinesem, koliko mogu, potpunijem rasvjetljavanju nejasnih događaja.

Kao dokaz oportunitizma pojedinih drugova, Vukmanović navodi slučaj sa četničkim oficirima koje je zatekao u štabu Romanijskog odreda i slučaj davanja oružja iz Užica četnicima. Ne zna se ko je te oficire poslao, pa se može pretpostaviti da je riječ o običnom četničkom manevru. Mislim da je sam slučaj suviše hiperbolisan, utoliko prije što je Vukmanoviću, kao i meni, poznato da ni jedan takav pokušaj nije uspio. Ko je manju količinu užičkog oružja dao četnicima, takođe se ne zna. Ako je to učinjeno za vrijeme naše saradnje sa njima, onda se to ne može ni smatrati nekom našom većom greškom.

Glavnu svoju optužbu, međutim, Vukmanović temelji na onom što se dešavalo na zajedničkoj četničko-partizanskoj konferenciji u Vlasenici 16. novembra 1941. god. Odmah da naglasim da nisam prisustvovao toj konferenciji i zato se ne bih šire izjašnjavao o njenom toku. No, moram da kažem da mi se do kraja ne sviđa način kojim Vukmanović govori o sebi i drugima. Ispada da je tu jedini on branio liniju Partije, a ostali naši drugovi da su se držali pomirljivo i oportunistički. On pominje i neki dokumenat — zajedničku platformu, koju su naši predstavnici, navodno, osim njega bili usvojili, a taj dokumenat da sadrži nepravilne i neprihvatljive stavove. Dokumentat nije usvojen zato što su tu konferenciju napustili i četnički i partizanski predstavnici. Mislim da o svemu ovome mogu da govore živi drugovi koji su toj konferenciji prisustvovali, a ja bih u vezi s tim postavio samo neka pitanja: ako je Vukmanović to smatrao toliko velikom greškom da je o tome morao obavijestiti druga Tita, i da se njome i istorija treba da bavi, zašto o tome nije obavijestio i Pokrajinski komitet i tražio da

se problem raspravi i eventualno pomenuti drugovi kazne. Ako se to nije moglo učiniti tada, bilo je za to prilike poslije konferencije. Ako je, pak, smatrao da je spor likvidiran u razgovoru sa drugom Titom, zašto to ne kaže, i zašto o tome široko raspreda u knjizi. Dalje, kako mu se mogla desiti »omaška« da o tome govori kao o svom sporu sa Pokrajinskim komitetom, što bi značilo da su članovi Pokrajinskog komiteta prisustvovali ovoj konferenciji, a to nije tačno. Poslije, u diskusiji sa Čolakovićem, on se i ispravlja i kaže da su tu bili prisutni neki članovi Pokrajinskog komiteta (izgleda samo Vaso Miskin). Vukmanović je znao ko su bili članovi Pokrajinskog komiteta i da nisu bili u Vlasenici. Prema tome, njegova informacija drugu Titu bila je netačna, pa je i ovakva tvrdnja neprihvatljiva.

»Tito je i mene kritikovao. Ni ti nemaš mnogo razloga da budeš zadovoljan. Misliš da si se odužio savjesti revolucionara kada si se ogradio i izrazio neslaganje sa predloženim sporazumom. Zaboravio si da imaš ovlašćenja Centralnog komiteta da spriječiš donošenje odluke koja bi bila na štetu oružanog ustanka. Imao si ovlašćenja da raspustiš partijske organizacije, komitete, čak i Pokrajinski komitet«. (Knj. I. str. 255).

Da li je to drug Tito rekao ili ne, ja ne znam. Ako je rekao, onda je to učinio na osnovu netačne informacije. Osim toga, bilo bi, zaista, čudna praksa, da u neposrednoj blizini CK-a njegov delegat raspušta jedno pokrajinsko rukovodstvo, legalno izabrano. Ili je sve ovo ispričano samo zato da se i time istakne posebna uloga i ovlaštenje delegata CK-a? U čitavoj ovoj priči ima još jedna nelogičnost. Kako je moguće da poslije svega ovoga »glavni optuženi« — Čolaković, na prijedlog druga Tita, ulazi u Pokrajinski komitet?

Pomenuću i drugi slučaj u kome sam i sam učestvovao — to je konferencija sa četnicima u Han Pijesku. U knjizi je dat realan prikaz toga sastanka, ali Vukmanović nije ni ovu priliku propustio da naglasi kako je jedino on bio dosljedan i odlučan, a svi mi ostali nekakvi kolebljivci i sl. To se jasno vidi iz ovog citata:

»U štab sam stigao slijedećeg dana rano ujutro, ali nijesam nikoga zatekao; svi su otišli u Han Pijesak na pregovore sa Dangićem i njegovim štabom. Ostavili su poruku da dođem i ja jer se radi o važnoj stvari. Bio sam iznenađen i ljut. Zašto su pošli na pregovore? Zašto se već jednom ne odvoje od Dangića i njegovih oficira? Nijesam imao kud i krenuo sam čezama prema Han Pijesku« (Knj. I, str. 258).

Ne znam već po koji put moram da se zapitam čemu ovakve uvredljive riječi i osude? Ko je tu trebalo da se odvoji od Dangića i oficira? Valjda Čolaković, Princip, Čiča i ja — koji smo pošli u Han Pijesak. Sasvim je druga stvar, ako bi se reklo, da taj poziv nije trebalo prihvatiti — ja bih se čak s tim i složio, ali, naravno, poslije svega iskustva sa četnicima. Još je nelogičnije što je on sam pošao na sastanak sa kojim se nije slagao. Da li to nije učinio zato što se pobjojao da ćemo mi tamo napraviti kakvu glupost ili izdaju? Mislím da se ovako među ozbiljnim ljudima ne može govoriti ni pisati, a još manje bacati u lice ovakve klevete.

U zaključku ovoga razgovora o četnicima htio bih da iznesem još neka svoja mišljenja. Lakše je o minulim događajima razmišljati i pričati, nego ih predviđati i ocjenjivati u toku samog zbivanja. Mogao bi svako danas mnogo toga reći, nabrojati, gdje smo griješili, šta smo propustili i sl. samo to ne bi bio dokaz neke posebne mudrosti. Realno gledajući stvari, mi smo praveći sporazume sa četnicima računali na izvjesne rizike. Znali smo da je taj »saveznik« težak, neisguran, da je na suprotnim idejnim i političkim pozicijama, da u svemu ima i svoje određene račune. Niko nije mogao biti siguran šta će iz tih odnosa izaći, ali bio je rat, i vrijedilo je sve pokušati i učiniti, da se bar i privremeni i polovični saveznik pridobije i protivnik neutrališe. U tome poduhvatu trebalo je imati i političke hrabrosti da se prihvati odgovornost ako se ne uspije ili određena šteta pretrpi. Ubijeđen sam da među nama nije bilo nikakvih razlika u bitnim ocjenama, kako četnika tako i čitave vojne i političke situacije. Moglo je biti raznih prijedloga, ideja, moglo je biti razlika u metodu i taktici, što je sasvim razumljivo, ali niko nije preduzimao neke akcije na svoju ruku, protivno opštim zaključcima rukovodstva.

Utoliko više začuđuje činjenica da pojedinci danas mogu pisati tako, da se time ljudi politički diskvalifikuju i omalovažavaju. Mislim da nemamo pravo da jedni druge optužujemo i etiketiramo zato što smo se u određenoj ocjeni razišli, što smo konkretnim pitanjima imali drugačije stavove. Svako je u svome političkom radu mogao imati i pogrešnih ocjena i stavova, propusta i promašaja. Da li se toga treba stidjeti? Ne, ne griješi samo onaj ko ne misli svojom glavom ili ništa ne radi. Ako bismo svakome, zbog ovakvog ili onakvog određenog mišljenja, ili stava, lijepili određenu etiketu, onda bi zaista lijepo izgledao ovaj naš Savez komunista! Takvi postupci bili bi i krajnje besmisleni. Uostalom, zar nije jedna od osnovnih postavki demokratskog centralizma da čovjek može imati određen stav, da ga može i zadržati, ali u radu mora postupati po odluci većine? Kako se mogu kvalifikovati kao oportunisti i kolebljivci ljudi koji su u čitavoj svojoj prošlosti i životom dokazivali i dokazali da su revolucionari, i koji su u ratu i poslije rata izvršavali najodgovornije zadatke? Nikome njegova prošlost niti funkcioja koju je imao ne daje pravo da o drugim sudi na suveren i neodgovoran način. Što je neko zauzimao viši položaj u Partiji i društvu, utoliko je više dužan da vodi više računa o svojim postupcima i javnim istupima.

U dokazivanju naših »grešaka« u istočnoj Bosni Vukmanović navodi slučaj povlačenja I proleterske brigade sa Romanije u vrijeme januarske ofanzive i odlazak Glavnog štaba sa tog prostora. Da bi bilo jasno o čemu se radi, moraću da kažem nekoliko riječi o samoj ofanzivi, o kojoj drug Vukmanović govori vrlo kratko, toliko površno, kao da se radilo o nekom ispadu neprijatelja, a ne o akciji u kojoj su učestvovala brojne neprijateljske jedinice, među njima i dvije kompletne njemačke divizije, koje su bile namijenjene za istočni front. Tačno je da neprijatelj tom prilikom nije uspio da postigne svoj osnovni strateški cilj, da uništi našu živu snagu i uguši ustanak u istočnoj Bosni, ali je uspio da nam zada ozbiljne udarce, da privremeno razbije neke naše jedinice, ovlada komunakacijama i iskomada slobodnu teritoriju. Posebno veliku štetu neprijatelj je nanio civilnom stanovništvu. Ustanička sela bila su listom popaljena. Vremenski uslovi i za nas

i za neprijatelja bili su krajnje nepovoljni — ciča-zima i duboki snijeg. Treba istaći da su se poslije prvog nesnalaženja, naše jedinice ubrzo snašle i povezale. Romanijski odred već u februaru preduzima šire ofanzivne akcije na neprijatelja koji se ponovo utvrdio u nekim svojim ranijim uporištima (Rogatici, Han Pijesku, Vlasenici).

Odlukom Vrhovnog štaba dva bataljona I proleterske brigade bila su određena da se zadrže na prostoru Romanije a jedan bataljon trebalo je da krene odmah za Vrhovnim štabom. Veza sa Vrhovnim štabom se prekinula i mi nismo znali šta se dešava na prostoru gdje se on tada nalazio, južno od pruge Sarajevo — Višegrad. Zbog toga, a i zbog straha da ne dovedu u težak položaj svoje bataljone — jer se činilo da se domaće čete drže slabo, što se poslije pokazalo netačnim — štab I proleterske brigade odlučio se da sa svojim bataljonima krene u pravcu jugoistočno od Sarajeva. Takvu odluku donio je i Glavni štab narodnooslobodičaknih partizanskih odreda Bosne i Hercegovine. U vezi s tim Vukmanović piše:

»Štab brigade, zajedno sa Glavnim štabom, donio je odluku o povlačenju preko Igmana u pravcu Vrhovnog štaba. I to u trenutku kada je prestala njemačka ofanziva i kada su njemačke jedinice napuštale teritoriju istočne Bosne. Time je naš pokret na čitavoj toj teritoriji bio vojnički i politički obezglavljen upravo u vrijeme kada su se pružale veoma povoljne mogućnosti da raskrinkamo i izolujemo četničko rukovodstvo od naroda«. (str. 265) i poslije kaže da je i drug Tito »ocijenio je da je bila pogrešna odluka o povlačenju brigade i Glavnog štaba sa Romanije«. (str. 267).

U ovim tvrdnjama ima elemenata nepotpunosti, netačnosti, pa i naivnosti. Nepotpunost je u tome što nije naveo razloge kojima su se rukovodili štab brigade i Glavni štab da donesu takvu odluku. Nepoznato mi je da je drug Tito ocijenio »pogrešnom odlukom« o povlačenju Brigade, nego je osudio pravac kojim je to urađeno zbog gubitaka koji su iz toga nastali. Meni, kao članu Glavnog štaba, nije poznato da je Tito ocijenio kao grešku odlazak Glavnog štaba sa Romanije — a ja sam ga prvi obavijestio o čitavom ovom pokretu. Čini mi se naivnom procjena da su to bile povoljne okolnosti da raskrinkamo i izolujemo četnike i da to nije učinjeno samo zato što je otišao Glavni štab. Nije mi poznato da je ofanziva igdje činila pogodnu priliku za politički rad i raskrinkavanje ma koga. To se činilo kada ofanziva prođe i kada se računati sabiru. Iako se ja lično nisam slagao sa odlukom o odlasku Glavnog štaba sa Romanije, mislim da se ne mogu sasvim odbaciti ni argumenti koji su govorili za taj odlazak. Naime, pretpostavljalo se da će ofanziva potrajati duže, da će naše jedinice biti primorane na duge iscrpljujuće borbe, da će stoga veza sa ostalim odredima biti otežana i nije bilo daleko od pameti da se Glavni štab pomjeri na drugi prostor, takođe na »svoju teritoriju«. Razlika između ove i Vukmanovićeve ocjene samo je u tome što je on svoju ocjenu dao kada je ofanziva bila već prošla i kada se vidjelo kako se ona završila, a ona prva je data u njenom početku. Tačno je da je ova ofanziva trajala kratko, ali to se vidjelo tek po njenom završetku.

Međutim, ne odgovara istini tvrdnja da naši štabovi u toku ofanzive i poslije nje nisu organizovali otpore i ofanzivne akcije protiv neprijatelja. Naprotiv, iz niza izvještaja se vidi da su se naši odredi u reonu ofanzive brzo

reorganizovali i ponovo postali aktivni. Već u toku februara na Romaniji su postignuti značajni vojnički uspjesi, neprijateljska uporišta u Sokocu, Rogatici, Han Pijesku i drugim mjestima bila su ponovo potpuno blokirana.

Uostalom, sve ovo što Vukmanović govori u vezi sa tzv. II ofanzivom i ponašanjem naših jedinica u toku te ofanzive krajnje je manjkavo i ne daje ni izdaleka realnu predstavu onoga što se tada događalo.

Za njegov način pisanja karakteristična je i ova tvrdnja: »Odmah sam preduzeo mjere u tom pravcu i izdao direktivu da se prikupi najbolje ljudstvo iz Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda« kako bi se formirao udarni bataljon...«, a pri tome se ne kaže da je odluku o formiranju takvog bataljona donio Vrhovni štab još dok se on nalazio na Romaniji i da je taj bataljon trebalo da uđe u sastav Prve proleterske brigade.

O istorijskoj i književnoj vrijednosti Vukmanovićeve knjige »Revolucija koja teče« konačan sud daće istoriografska i književna kritika. Ja sam pokušao da ovdje ukažem samo na neke krupnije činjenične i druge promašaje koji se odnose na pojavu, tok i razvitak ustanka i revolucije u Bosni i Hercegovini.